

Wojciech, Krzyżaniak

Odbudowa niemieckiej sceny politycznej w zachodnich strefach okupacyjnych (1945-1949)

Mazowieckie Studia Humanistyczne 8/2, 309-316

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wojciech Krzyżaniak

ODBUDOWA NIEMIECKIEJ SCENY POLITYCZNEJ W ZACHODNICH STREFACH OKUPACYJNYCH (1945–1949)

W chwili zakończenia II wojny światowej na terenie Niemiec nie działała żadna partia polityczna. W okresie rządów hitlerowskich została zakazana wszelka działalność polityczna, a jedyną legalną siłą polityczną była Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotnicza (NSDAP). Wraz z upadkiem III Rzeszy przestała istnieć także i ona.

Wprowadzenie podziału Niemiec na strefy i podjęcie okupacji przez zwycięskie mocarstwa zdeterminowało proces odradzania się niemieckiego życia politycznego, którego ogólne zasady określiły uchwały poczdamskie. Stąd też jakakolwiek działalność polityczna została uzależniona od decyzji władz okupacyjnych, a potem była poddana ścisłej kontroli, choć ograniczenia te w miarę upływu czasu ulegały zelżeniu. Można stwierdzić, że warunki działania niemieckich partii politycznych, zwłaszcza w początkowym okresie okupacji (1945–1947) były znacznie ograniczone, natomiast w okresie następnym (1947–1949) uzyskały one „dość spore możliwości wywierania wpływu na kształtowanie się sytuacji wewnątrzpolitycznej w strefach zachodnich [...] [zwłaszcza – W. K.], kiedy to mocarstwa zachodnie uznały większość partii zachodnioniemieckich (z wyjątkiem Komunistycznej Partii Niemiec) za sojuszników politycznych czy ideologicznych Zachodu”¹.

Obiektywnie rzecz biorąc, najwcześniej, bo już 10 czerwca 1945 r., możliwości działania uzyskały siły demokratyczne w strefie radzieckiej. W strefie amerykańskiej natomiast zezwolenie na tworzenie partii politycznych wydano nieco później, bo 27 sierpnia 1945 r. – początkowo na szczeblu powiatu, od 23 listopada na szczeblu kraju.

Jak już wspomniano, działalność polityczna była obwarowana licznymi ograniczeniami. Amerykanie np. wymagali dokładnych pisemnych sprawozdań z dzia-

¹ J. Sułek, *Geneza RFN*, Poznań 1977, s. 33.

łałości partii, modyfikacji programowych, statutowych itp., składanych dwa razy w miesiącu (*eidesstattliche Berichte*), takie natomiast formy działalności publicznej, jak wiece czy zgromadzenia, wymagały każdorazowo odrębnej zgody władz wojskowych².

W strefie brytyjskiej podjęcie działalności partyjnej wymagało spełnienia ściśle określonych warunków. Dekret z 15 września 1945 r. uzależniał „tworzenie partii politycznych od pisemnej zgody brytyjskiego zarządu wojskowego i wymagał przedstawienia temu zarządowi przez każdą partię jej statutu i programu oraz danych dotyczących obsady personalnej stanowisk kierowniczych, źródeł finansowania, a nawet wysokości składek członkowskich. Co więcej, wszelkie zmiany w tym zakresie wymagały uprzedniej zgody zarządu wojskowego, któremu partie musiały składać ponadto półroczne sprawozdania z działalności ogólnej oraz z wpływów i wydatków finansowych. Rozporządzenie przewidywało sankcje karne za aktywną przynależność do partii nie zalegalizowanych, a także wprowadzało surowe kary (do kary śmierci włącznie) za wszelką indywidualną działalność partyjno-polityczną, godzącą w powagę zarządu wojskowego, jak i zmierzającą do poróżnienia mocarstw sprzymierzonych między sobą, przywrócenia reżimu hitlerowskiego lub ustanowienia innego podobnego ustroju oraz mającą na celu przygotowanie wojny lub lansowanie haseł militarystycznych i dyskryminacji społecznej ze względów światopoglądowych lub rasowych”³. Dekret powyższy dotyczył szczebla lokalnego, zgodę na działalność polityczną w skali kraju, Brytyjczycy wydali dopiero 10 grudnia 1945 r.

Dwa dni później – 12 grudnia – odpowiednie rozporządzenie ogłosili Francuzi, od razu dla obu szczebli administracji łącznie. Ono także warunkowało uzyskanie pozwolenia na utworzenie partii politycznej wykazaniem jej antyfaszystowskiego charakteru i groziło drastycznymi sankcjami wobec organizacji nielegalnych lub antydemokratycznych.

Podział na strefy okupacyjne, dążenie do decentralizacji Niemiec, podsyćanie separatyzmu i partykularyzmu w poszczególnych krajach, spowodowały, wraz z podjęciem działalności politycznej, znaczny pluralizm polityczny w Niemczech.

Odbudowa niemieckiego życia politycznego przebiegała dwutorowo. Z jednej strony zostały reaktywowane partie, będące kontynuacją tradycyjnych, istniejących jeszcze w okresie przedhitlerowskim, nurtów politycznych lub bezpośrednio do nich nawiązujących, z drugiej, powstawały organizacje zupełnie nowe. Jednak preferencje dla określonych nurtów politycznych wynikały z perspektywicznych założeń polityki mocarstw okupacyjnych wobec Niemiec. Działalność

² *Dokumente zur parteipolitischen Entwicklung*, Bd. I, O. K. Flechtheim (Hrsg.), Berlin (West) 1962, s. 28.

³ Cyt. za: L. Janicki, *Partie polityczne w systemie prawnym RFN*, Poznań 1975, s. 51.

tych nurtów w strefach zachodnich była ponadto determinowana tym, co w sferze wewnątrzpolitycznej działo się w strefie radzieckiej.

Natomiast przed wszystkimi niemieckimi siłami politycznymi pojawił się problem określenia swego stosunku do przyszłości Niemiec. Miały one – jak stwierdza Jerzy Sulek – do wyboru następujące alternatywne opcje: prowschodnią, prz zachodnią, neutralistyczną i narodową⁴.

W dość korzystnej sytuacji znalazła się w początkowym okresie okupacji socjaldemokracja niemiecka. Długa tradycja tej partii oraz częściowo zachowany aparat organizacyjny pozwoliły na stosunkowo szybkie odtworzenie jej struktury⁵. Ponadto była ona faworyzowana w związku z objęciem władzy w Wielkiej Brytanii przez laburzystów. Nie bez znaczenia dla roli socjaldemokracji w strefie brytyjskiej był także wysoki stopień uprzemysłowienia strefy, a co za tym idzie – istnienie licznej klasy robotniczej stanowiącej tradycyjną klientelą Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (SPD) i Komunistycznej Partii Niemiec (KPD).

Jednak od początku powojennej działalności, nad socjaldemokracją zawisła groźba rozbicia partii. Spowodowane to było ukształtowaniem się dwóch rywalizujących ze sobą ośrodków kierowniczych; istniejącego od 15 czerwca 1945 r. ośrodka berlińskiego z Otto Grotewohlem na czele, stojącego na gruncie ścisłej współpracy z komunistami w budowie nowych Niemiec oraz ośrodka w Hanowerze z Kurtem Schumacherem, reformistycznego i przeciwnego współpracy z KPD. Podział socjaldemokracji nastąpił w wyniku wydarzeń z kwietnia i maja 1946 r. Odpowiedzią ośrodka hanowerskiego na zjednoczenie 21 kwietnia ruchu robotniczego w strefie radzieckiej i powstanie Niemieckiej Socjalistycznej Partii Jedności (SED) był zjazd w Hanowerze 9–11 maja, na którym ukonstytuowała się odrębna SPD. Stanowisko tej partii w kwestii niemieckiej było w zasadzie od początku jednoznaczne. SPD opowiadała się zdecydowanie przeciwko jakimkolwiek próbom dezintegracji Niemiec, przeciwko federalizmowi. Tak precyzował to program uchwalony w Hanowerze na I zjeździe partii: „Niemiecka Socjaldemokracja zgłasza roszczenie Niemiec jako narodowej, państwowej i gospodarczej całości. Tylko jeśli uda się nam utrzymać jednolite Niemcy, młoda generacja będzie mogła nauczyć się rozumieć ideały pokoju, demokracji i socjalizmu nie wiążąc ich z klęską III Rzeszy, ale jako świadomie przyjętą drogę”⁶. Socjaldemokraci negatywnie oceniali zmiany ustrojowe w strefie radzieckiej, uznając Związek Radziecki za główną przeszkodę na drodze do odzyskania przez Niemcy jedności i pełnej wolności. Antykomunizm i nacjonalizm stały się przewodnimi motywami wielu wystąpień Schumachera. W niedługim też czasie sta-

⁴ J. Sulek, *Geneza RFN...*, s. 389.

⁵ *Dokumente zur parteipolitischen Entwicklung...*, s. 66.

⁶ *Das Programm der Opposition*, Hannover 1949, s. 41.

ła się SPD rzeczniczką rewizjonizmu granicznego, już w połowie 1946 r. postulując powrót do granic Rzeszy z 1937 r.⁷ Tym samym opowiedziała się ona za opcją narodową, w rezultacie – ze względu na sytuację Niemiec pod okupacją – idealistyczną i nierealną.

Drugi, liczący się odłam niemieckiego ruchu robotniczego reprezentowali komuniści. KPD przystępowała do działalności powojennej z poważnym atutem moralnym, jako obiekt najzacieklejszych ataków i prześladowań w okresie hitlerowskim. Stała ona na gruncie jedności niemieckiego ruchu robotniczego, dążąc do zbliżenia z socjaldemokratami. Kiedy to okazało się możliwe tylko w strefie radzieckiej, na skutek nieprzejednanego stanowiska schumacherowskiej centrali w Hanowerze, działała ona w strefach zachodnich we „wspólnocie roboczej” z SED. Ta ostatnia nie uzyskała bowiem licencji na samodzielną działalność w Niemczech okupowanych przez mocarstwa zachodnie. Także sama KPD napotykała wiele utrudnień i przeszkód ze strony władz okupacyjnych, będąc pomawianą – za bliski kontakt z SED – o to, że jest agenturą radziecką, infiltrującą z polecenia ZSRR Niemcy Zachodnie. Wzrost napięcia między Wschodem a Zachodem wzmógł ataki na KPD, która ze względów taktycznych uznała za konieczne podkreślenie swej odrębności. Nastąpiło to 30 kwietnia 1948 r. na zjeździe w Herne, w wyniku którego KPD zaczęła funkcjonować jako odrębna partia w strefach zachodnich.

W koncepcjach politycznych dotyczących przyszłości Niemiec, komuniści eksponowali dwa elementy: klasowy i narodo-państwowy wiążąc je nierozdzielnie ze sobą. Demokratyczne przeobrażenie Niemiec na trwałe mogło być zagwarantowane tylko przez głębokie reformy społeczne w oparciu o współpracę ze Związkiem Radzieckim, przy czym oczywiście chodziło o całe Niemcy. Dlatego też KPD zdecydowanie występowała za utrzymaniem jedności Niemiec, a wszelkie próby jej rozbitcia interpretowała z pozycji klasowych, jako chęć utrzymania starego porządku, jeśli nie na całym terytorium Niemiec, to choć w ich części. Reprezentowała więc ona centralistyczną opcję wschodnią, aczkolwiek przyszły model ustrojowy niekoniecznie miałby być powieleniem ustroju radzieckiego. KPD dostrzegła możliwość własnej drogi do socjalizmu, uwzględniającej niemieckie interesy narodowe⁸. Komuniści posiadali bardzo zwarty i konkretny program odbudowy przyszłych Niemiec. Był to jednak program nie uwzględniający realiów politycznych, jakie przyniósł rozwój sytuacji powojennej. Jego realizacja wymagała jednoznacznej interpretacji postanowień poczdamskich przez

⁷ Por. na ten temat: A. W. Walczak, *Rodowód polityki wschodniej NRF*, Warszawa 1972; J. Sulek, *Program rewizjonizmu niemieckiego w latach 1945–1949*, „Studia z Dziejów Najnowszych” 1966, nr 7; tenże, *Stanowisko zachodnioniemieckich partii politycznych wobec granicy na Odrze i Nysie w latach 1945–1949*, „Przegląd Zachodni” 1966, nr 1.

⁸ *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, Bd. V, Berlin 1966, s. 74.

wszystkie okupujące Niemcy mocarstwa. Okazało się to jednak w praktyce niemożliwe.

W okresie okupacji ukształtował się nurt polityczny, który wywarł ogromny wpływ na dzieje Niemiec po II wojnie światowej. Była nim chadecja. Uzyskała ona możliwość działania w strefach zachodnich w skali krajów dopiero od 1946 r., a proces konsolidacji Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej (CDU) został zakończony już po powstaniu RFN, na zjeździe w Goslar w październiku 1950 r. Wzięto się to stąd, że chadecja skupiała w sobie wiele kierunków i koncepcji politycznych i wypracowanie wspólnej linii nie było łatwe. Podobnie jak w wypadku SPD, ukształtowały się wcześniej dwa chadecckie ośrodki dyspozycyjne: berliński, którego czołowym eksponentem był Jakob Kaiser i nadreński z Konradem Adenauerem (od 1946 r.; do tego czasu ośrodkiem CDU w Kolonii kierował Leo Schwering). Założenia polityczne Kaisera sprowadzały się do konieczności uznania roli Związku Radzieckiego, państwa okupującego znaczną część Niemiec, bez którego uzyskanie ostatecznego i bezkonfliktowego rozwiązania kwestii niemieckiej, zwłaszcza zachowanie jedności będzie niemożliwe. Neutralne Niemcy miałyby stanowić pomost między Wschodem a Zachodem. Grupa berlińska opowiadała się za utrzymaniem jedności Niemiec, z uwzględnieniem wszakże wszystkich realiów, będących efektem II wojny światowej⁹.

Koncepcje grupy Kaiserowskiej można w zasadzie również, tak jak Kurta Schumachera, określić jako idealistyczne. Byłyby one możliwe do zrealizowania tylko w przypadku zachowania wspólnej polityki czterech mocarstw wobec Niemiec po 1945 r. To zaś, jak wiadomo, już wkrótce po zakończeniu działań wojennych, okazało się nierealne.

Rozbieżności między poglądami chadecji z Berlina i ośrodka nadreńskiego były znaczne. Polegały one m.in. na odmiennej ocenie rozwoju sytuacji w Niemczech, a także na arenie międzynarodowej. Adenauer zdawał sobie sprawę, że odmienność interesów Związku Radzieckiego i państw zachodnich jest na tyle duża, że nie można wiązać przyszłości Niemiec z nadzieją na współpracę mocarstw okupacyjnych. Stąd też wynikało zdecydowane opowiedzenie się po stronie Zachodu, nawet za cenę podziału Niemiec. Możliwości korzystnej dla Niemiec likwidacji skutków wojny wiązał Adenauer ze ścisłym zespoleniem Niemiec z Zachodem w ramach zintegrowanej Europy Zachodniej. Plan ten był realizowany po 1949 r. Chadecja uzyskała znaczne poparcie władz amerykańskich, a także francuskich ze względu na stanowisko, jakie zajmowała w kwestii struktury Niemiec. Stanowisko to, wprawdzie niejednolite, eksponowało konieczność wprowadzenia w Niemczech federalizmu. W przypadku grupy nadreńskiej, miał to być federalizm ograniczony; znacznie luźniejszą formę federalizmu postulował bawarski odłam chadecji, CSU, zbliżającej się niemal do konfederacji.

⁹ Por. szerzej na ten temat: J. Sulek, *Geneza RFN...*, s. 70–81.

Chadecja – jak już wspomniano – była nurtem politycznym o wielu odcieniach. Znaczny jej odłam utożsamiał się z lewicą chrześcijańską, szczególnie silną w Hesji, której postulaty społeczne i gospodarcze znalazły wyraz w oficjalnych dokumentach partii. Np. w programie z 1947 r. stwierdzono m.in., że „kapitalistyczny system gospodarki nie sprawdził się wobec państwowych i społecznych interesów życiowych narodu niemieckiego [...] kopalnie węgla dążące do monopolizacji, z uwagi na swe znaczenie dla narodu winny być uspołecznione. Podobnie wielki przemysł metalowy”¹⁰. Jakże jednak odległa okazała się teoria od praktyki. Kiedy od 1949 r. chadecy uzyskali możliwość kreowania polityki państwa zachodnioniemieckiego, rozbrat z podobnymi koncepcjami był już zupełny.

Rola chadecji w kształtowaniu oblicza politycznego stref zachodnich była znaczna. Podczas pierwszych wyborów do krajowych organów przedstawicielskich w latach 1946–1947, odniosła ona zwycięstwo w sześciu (na jedenaście) krajach tworzących strefy zachodnie. Był to niewątpliwy sukces zważywszy, że chadecja, niejednolita wewnętrznie, podejmowała działalność polityczną z pozycji mniej korzystnych niż np. partie robotnicze. Sukces ten, potwierdzony ponownie 14 sierpnia 1949 r., wynikł z wypracowania, przyjęcia i realizacji optymalnej w ówczesnych warunkach, uwzględniającej sytuację międzynarodową, koncepcji przyszłości Niemiec. Nie bez znaczenia w tym względzie były również wybitne zdolności polityczne Konrada Adenauera¹¹.

Oprócz dwóch wielkich nurtów politycznych, ruchu robotniczego – zdominowanego w strefach zachodnich przez SPD – i chadecji, istniało także wiele innych partii, odgrywających mniejszą rolę lub posiadających znaczenie tylko lokalne. Jedna wszakże w stosunkowo szybkim czasie zdołała wejść na arenę ogólnoniemiecką, stając się istotnym czynnikiem gry politycznej i „trzecią siłą” po chadecji i SPD. Mowa o Partii Wolnych Demokratów (FDP).

Stanowiła ona pewną kontynuację weimarskiej Niemieckiej Partii Demokratycznej i podobnie jak inne tworzyła się oddzielnie we wszystkich strefach okupacyjnych. W początkowym okresie powojennym nurt liberalny wykazał daleko idącą dezintegrację, organizując się pod różnymi szyldami. Najwcześniej nastąpiło to w Berlinie i strefie radzieckiej, gdzie nowo powstała partia przyjęła nazwę Liberalno-Demokratycznej Partii Niemiec (LDPD). Od września 1945 r. liberałowie podjęli zorganizowaną działalność także w strefach zachodnich. Również nurt liberalny nie uniknął rozłamu wewnętrznego. Berlińska LDPD, wysuwając hasło budowy nowego narodu niemieckiego i nowego państwa, oskarżo-

¹⁰ *Dokumente der deutschen Politik und Geschichte*, Bd. VI, Berlin 1952, s. 294.

¹¹ Por. szerzej na temat koncepcji Konrada Adenauera: *Adenauer Studien*, R. Morsey, K. Reppen (Hrsg.), Mainz 1971; K. Adenauer, *Erinnerungen 1945–1953*, Bd. I–III, Stuttgart 1965–1967.

na była przez liberałów ze stref zachodnich o proradzieckość, mimo że nie precyzowała ona, jaki właściwie charakter ma mieć to nowe państwo.

W strefach zachodnich na czoło ruchu liberalnego wysunął się ośrodek w Badenii-Wirtembergii, którym kierował Theodor Heuss. Ogólnie rzecz biorąc, liberałowie opowiadali się zdecydowanie za ustrojem burżuazyjno-demokratycznym, a w kwestii struktury przyszłych Niemiec zajęli stanowisko pośrednie między chadekami a SPD, postulując umiarkowany federalizm. Liberałowie reprezentowali w zasadzie opcję narodową, występując przeciwko próbom rozbitcia Niemiec i wysuwając hasła rewizjonistyczne, choć w rezultacie opowiedzieli się za utworzeniem odrębnego państwa niemieckiego w Trizonii¹². Było to zło konieczne wobec zaistniałej sytuacji międzynarodowej. Do zjednoczenia ruchu liberalnego w strefach zachodnich doszło dopiero w grudniu 1948 r., kiedy to na zjeździe w Heppenheim powołano Partię Wolnych Demokratów (FDP).

Wśród mniejszych partii, odgrywających w omawianym okresie pewną rolę, wypada wspomnieć o Centrum. Posiadająca wieloletnią tradycję partia ta powstała na nowo, 15 lipca 1945 r., na zebraniu założycielskim w Lippstadt w Nadrenii-Westfalii. Skupiała ona głównie postępowe elementy katolickie w tym kraju, dla których program CDU, zwłaszcza napływ do niej nacjonalistów protestanckich z dawnej Niemiecko-Narodowej Partii Ludowej (DNVP), był nie do przyjęcia¹³. Nowe Centrum skłaniało się w zasadzie ku koncepcjom berlińskiej CDU „chrześcijańskiego socjalizmu”, choć w odróżnieniu od Berlińczyków przyszłość Niemiec łączyło z federalizmem. I tak niewielkie wpływy Centrum zaczęły się kurczyć, kiedy wraz z rozwojem sytuacji wewnątrzniemieckiej, coraz bardziej traciło ono klientelę na rzecz chadekji.

Znaczniejszą, choć lokalną rolę odegrała natomiast Partia Bawarska (Bayernpartei). Licencjonowana przez Amerykanów 30 listopada 1946 r., partia ta skutecznie – przynajmniej w początkowym okresie okupacji – rywalizowała na terenie Bawarii z innymi partiami politycznymi. Bazowała ona na separatyzmie bawarskim, postulując skrajną formę decentralizmu, jakim miała być konfederacja. Partia Bawarska posiadała dość duże wpływy w środowiskach wiejskich, gdzie istniały stare tradycje antypruskie¹⁴. Skupiała różnych odcieni elementy prawicowe i konserwatywne z monarchistami włącznie. W końcu 1948 r. liczyła ona około 14 tysięcy członków. Znaczenie Partii Bawarskiej wynikało niewątpliwie także z poparcia, jakie uzyskała ze strony władz amerykańskich.

Omówione wyżej partie polityczne wywierały – z wyjątkiem komunistów, Centrum i Bayernpartei – decydujący wpływ na niemieckie życie polityczne

¹² Por. *Dokumente zur parteipolitischen Entwicklung...*, s. 268–275; J. Sułek, *Geneza RFN...*, s. 132–140.

¹³ *Monografia Niemiec współczesnych*, G. Labudy (red.), t. 2: *Niemiecka Republika Federalna*, Poznań 1965, s. 389.

¹⁴ *Niemcy Zachodnie*, „Zachodnia Agencja Prasowa” 1964, nr 27, s. 47.

w strefach zachodnich w pierwszym okresie okupacji w latach 1945–1949. Układ, który ukształtował się wtedy, został przeniesiony po powstaniu w 1949 r. Republiki Federalnej na jej wewnętrzną arenę polityczną. W miarę upływu czasu okrzepł on na tyle, że praktycznie wytworzył się system trójpartyjny, choć do pierwszego parlamentu weszli jeszcze przedstawiciele siedmiu innych ugrupowań politycznych (licząc CDU/CSU razem).